

Nazismens ideologi och judeutrotningen

1. INLEDNING

Harald Ofstads bok, *Vårt förakt för svaghet* har utkommit i en ny tryckning på förlaget Karneval, med ett intressant förord av min kollega i Uppsala, Folke Tersman. Harald Ofstad var min lärare och en av mina företrädare som professor i praktisk filosofi vid Stockholms universitet (Lars Bergström innehade professuren mellan oss). Ofstads bok var tämligen nyutgiven (1971, på norska), då jag började läsa filosofi. Jag läste den i svensk översättning 1972. Jag läste ivrigt, den bjöd på ett oväntat möte med tankar, som få på den tiden tog på allvar. Jag läste den ändå med besvikelse. Jag minns att jag tänkte på Peer Gynt, som skalar sin lök. Han river av lager efter lager (komponent efter komponent i den nazistiska ideologin, i Ofstads framställning), men han finner ingen riktig kärna. Annat än, i Ofstads fall, den mycket allmänna tanken om förakt för svaghet. Visst är detta med förakt för svaghet ett spännande komplex, men problemet med det är ju att det är så allmänmänskligt. Det är inte något som kan särskilja den nazistiska ideologin.

Jag läser hans bok på nytt 2012 och får samma känsla. Det är spännande att ta del av referaten från Hitler. Jag tvingas gå till *Mein Kampf* för att själv läsa. Men *Vårt förakt för svaghet* ger inte svar på de frågor jag vill ha besvarade. Boken ställer dem knappt ens en gång. Den är osystematisk och svårtillgänglig. Den provocerar emellertid till eget tankearbete. Här ska jag ge två exempel på reflexioner, som fötts ur läsningen av den.

Det är framför allt två frågor man som läsare önskar att Ofstad hade formulerat klart och besvarat. Den ena rör den nazistiska ideologin i relation till andra politiska ideologier. Är det rimligt att hävda att det finns något sådant som en unik nazistisk ideologi, om man därmed menar en plan för hur samhället ska utvecklas och något slags motivering för en sådan plan? Jag ställer själv frågan och lutar åt att svaret är nej.

Den andra frågan rör det nazistiska försöket att systematiskt utrota judarna. Blir det begripligt i ljuset av den nazistiska ideologin? Svaret på den frågan måste också bli, nej. Detta kan synas trivialt om det inte finns någon särskild nazistisk ideologi, men jag vill försöka att driva en

mera långtgående tes. Jag tycker inte att det över huvud taget finns något förnuftigt stöd för detta folkmord i någon komponent i den nazistiska "mixen" av olika ideologier.

2. FINNS DET EN NAZISTISK IDEOLOGI?

Låt oss granska olika komponenter i den nazistiska ideologin, för att försöka se om de var och en är unika för nazismen. Ta först nationalismen. Ofstad gör olika distinktioner här, men inte de väsentliga, tycks det mig. För det första bör vi skilja mellan vad man kunde kalla en liberal och en konservativ nationalism. Nazismen tycks mig vara ett klart men föga originellt uttryck av den konservativa nationalismen.

Den liberala nationalismen kan ses som en universell princip. Varje nation ska ha sin egen stat. Det var en idé som ofta kombinerades med olika tankar om demokrati, civilisation och utveckling, i rörelser riktade mot konservativa imperier under andra hälften av 1800-talet. I vår tids multikulturella verklighet tycks den ha nått vägs ände. Det innebär att den har övertagits av rörelser som Sverigedemokraterna.

Den konservativa nationalismen är annorlunda. Den antar ingen principiell form. Den är snarare en ren attityd av gillande, riktad mot den egna nationen.

Typiskt för den konservativa nationalismen är också att man ser det man gillar, den egna nationen, det samhälle man tillhör, som en organism. Ja, man är beredd att gå längre. Man tillskriver nationen eller samhället en personlighet och en vilja. Den samtida konservativa tänkaren Roger Scruton har uttryckt saken så här:

Samhället är något för mer än en stum organism. Det har en personlighet och en vilja. Dess historia, institutioner och kultur är bärare av mänskliga värden – kort och gott, det är ett ändamål i sig självt lika väl som ett medel. (*The Meaning of Conservatism*, s. 23, min övers.)

Den tanken får ingen ordentlig behandling hos Ofstad. Han pratar om en orientering mot symboler (snarare än konkreta individer), sentimentalitet osv., men får därmed inte fast den konservativa nationalismens kärna. Visst kan en konservativ nationalist vara upptagen av olika symboler, men det hindrar inte att han kan vara intresserad också av individers väl och ve. Hitler uttrycker ofta ett sådant intresse, riktat mot "riktiga" tyskar. Men det väsentliga är i sista hand att det går väl för nationen. Och det väsentliga är att nationen ses som en organism med en egen vilja. Det är därmed möjligt att det måste gå illa för vissa medlemmar av nationen då nationen triumferar.

Detta är emellertid konservativt allmängods. Och då det rör sig om

en attityd, snarare än en universaliserbar åsikt, är det möjligt för den konservativa nationalisten att gilla (också i sentimentala ordalag) den egna nationen, utan att bry sig ett dugg om hur det går för andra nationer. Hon vill t.ex. leva och dö i Norden, punkt slut. För hundra år sedan var denna hållning vanlig. Idag betraktar vi den nog lite till mans med överseende.

Nazismen intog också en hållning som kan beskrivas som anti-rationalistisk. Man motsatte sig tanken om att politik går ut på att rationellt formulera problem, granska olika alternativ, för att efter en förnuftig kalkyl välja det som tycks ge det bästa förväntade utfallet (bedömt utifrån den egna ideologin). Man hyllade i stället tanken om det intuitiva ledarskapet, utövat som ett slags konst. Detta är emellertid också det konservativt allmängods. Framför allt har Michael Oakeshott i vår tid artikulerat det tydligt (långt tydligare än Hitler förmådde).

Med anti-rationalismen, och tilltron till ledarskapet som en konst för den som hade gåvan, följde också en stark anti-demokratisk, anti-parlamentarisk inställning. En sådan slutsats drar inte alla konservativa idag, men i det tidiga 1900-talet var också detta allmängods. Ja, t.o.m. en tänkare och författare som Thomas Mann kunde före första världskriget (i *Betrachtungen eines Unpolitischen*) hylla denna inställning, då kultur ställdes mot civilisation, elitstyre mot demokrati och nationalism mot kosmopolitanism. Först efter det första världskrigets katastrof kunde Mann satirisera denna hållning. Den får representaras av Naphta i *Bergtagen*. Men porträttet av Settembrini är inte mindre skruvat, och man kan inte ens här vara riktigt säker på var författarens sympatier ligger. De klarnade nog i själva verket först i och med Thomas Manns påtvingade exil.

Nazismen hade som bekant inget eget ekonomiskt program, att jämföra t.ex. med socialisters strävan att förstatliga avgörande produktionsmedel. Man accepterade den rådande ekonomiska ordningen. Detta var ju också av strategisk betydelse. Det möjliggjorde maktövertagandet. Hade Hitler försökt välta kapitalismen över ända hade han knappast nått de politiska framgångar han gjorde.

Hans syn på samhället som en organism, med specifika uppgifter för olika individer, gjorde det möjligt för honom att under en tid flirta med arbetarrörelsen. Flirten fick emellertid inget riktigt programmatiskt uttryck och den avslutades i och med uppgörelsen med SA.

Man kunde tänka att åtminstone rasläran var något för nazismen specifikt och särskiljande. Jag tror inte att så är fallet. Här behövs emellertid flera klagöranden, för att vi ska förstå hur nazisterna tänkte.

3. RASLÄRAN

För det första var Hitler anhängare av en gängse föreställning om att den mänskliga arten (rasen) stod inför ett biologiskt hot. Välfärdsstatens inrättningar medförde att människor, som i en tidigare normal miljö, hade gått under, överlevde. De kunde också reproducera sig. Resultatet blev en försämring av vad vi idag skulle kalla den mänskliga genpoolen. Om 1000 år, förmodar Hitler, kan mänskligheten ha gått under, om inget radikalt görs.

Var denna uppfattning specifik och särskiljande för nazismen? Nej, den var allmängods. De enda som ifrågasatte den var i själva verket vissa kristna grupper, som inte trodde på evolutionsläran över huvud taget, och kommunister, som trodde på evolutionsläran i dess av Lysenko modifierade form (med en stark tro på vad vi idag skulle kalla epigenetik). Jag tror man måste medge att de som trodde på detta hot var förnuftigare än de som, på grund av sina religiösa eller ideologiska skyggglappar, förnekade det. Vi vet idag att hotet inte var reellt, men det vet vi på grund av senare rön om hur recessiva anlag fungerar i ett evolutionärt sammanhang. Slutsatsen som drogs i många länder, också i Tyskland, var att den mänskliga genpoolen måste försvaras mot detta hot. Åtgärden var sterilisering av vad man uppfattade som icke livsvärda individer. Sådan sterilisering förekom som bekant inte bara i Tyskland utan också i t.ex. USA och Sverige.

Hitler var också anhängare av en raslära med innebörden att det fanns olika mänskliga raser, vissa överlägsna andra i framför allt intellektuell och skapande hänseende. Högst stod vad han omtalade som den ariska rasen. Den stod t.ex. över svarta människor, men också över asiater. Om en arisk och en svart individ fick barn, förmodade Hitler, skulle de representera ett genomsnitt av föräldrarnas intellektuella kapacitet. Här tycks han ha tänkt ungefär i analogi med hur vi urskiljer olika hundraser, framavlade, med mycket bestämda och unika karaktäristika.

Inte heller denna föreställning var specifik för nazisterna. Den föranledde tanken att man inte ska blanda olika raser. Då skulle vi snart förlora resultatet av årtusenden av avel. Det vore orätt av hänsyn till den ”bästa” rasen och, indirekt, även av hänsyn till det allmänna bästa. Andra raser kunde nämligen, enligt Hitler – t.ex. japaner – bära en kultur vidare, åtminstone under en period, men de kunde inte själva skapa och utveckla en kultur. Detta var förbehållet medlemmar av den ariska rasen, som alltså behövdes för mänsklighetens fortsatta utveckling.

Hitler drog här samma slutsats som man drog i Sydafrika eller i den amerikanska södern. Raserna borde hållas åtskilda. I annat fall skulle alltså förädlingsvinsten med den ariska arten snart gå till spillo. Han tog miste också på den här punkten, men han var på intet sätt originell i sitt

misstag. Också här fanns viss ”evidens” för hypotesen. Försök gjordes att pröva den. Ett exempel var den tyske docenten i anatomi, Eugen Fischer. Han var fascinerad av Mendels genetik, som just återupptäckts. Han anställde 1908 en studie i nuvarande Namibia. Han undersökte svarta och vita och individer av blandras och fann att de vita var intelligentast, de svarta dummast och de av blandras (bastarderna) föll någonstans mitt emellan de renodlade rasgrupperna. Resultatet publicerades i boken *Die Rehoboter Bastarde und das Bastardisierungsproblem beim Menschen* (Jena: Gustav Fischer, 1913). Just så tänkte också Hitler om saken.

Vad ska man då säga om antisemitismen? Den är inte att ta miste på i *Mein Kampf*. Den tar sig våldsamma och tjatiga uttryck, men knappast några som är specifika för just nazisterna. Antisemitismen var spridd och Hitler tar den till sig med hull och hår. Han hävdar att judarna är en ras, inte en religion. Problemet med dem är emellertid inte i första hand att de skulle hota den ariska rasens renhet (genom rasblandning). Hotet är mera omedelbart. Judarna utgör som en grupp ett hot mot den tyska nationen, menar han, ja mot all mänsklig civilisation. Här kopplar han för övrigt ihop sin antisemitism med en annan och lika starkt antipati som han hyser, anti-kommunismen. I själva verket är det som om de tu i hans föreställningsvärld blir ett. Judar ses som bolsjeviker och omvänt. Hans konspiratoriska tänkande går här över alla gränser. Ändå är detta, måste vi nog konstatera, en trist del av tidens allmängods.

4. JUDEUTROTNINGEN

Jag har hävdad att det inte finns någon specifik nazistisk ideologi. Vad vi finner är en mix av traditionella uppfattningar, rätt och förslaget nyttjad av ledande nazister i kampen om den politiska makten. Nazisterna var särskilt hänsynslösa i sin framfart, men det är ju något annat än att företräda ett särskilt politiskt program. Hur är det då med min andra huvudfråga, som rör judeutrotningen? Fanns det stöd för den i nazisternas politiska program och tänkande (t.ex. i *Mein Kampf*). Jag tror man måste svara nej på den frågan.

I den mån judarna sågs som en ras, vilken var underlägsen den ariska, och därmed kunde utgöra ett hot mot den ariska rasen, om rasblandning tilläts, kunde detta problem enkelt hanteras genom förbud mot sådana förbindelser. Ett sådant förbud utfördes ju också i och med Nürnberglagarna.

Det bör dock noteras att det finns en vacklan hos Hitler. Trodde verkligen Hitler själv på att det fanns något sådant som en judisk ras? Troligen inte. Han förnekar det i sitt ”testamente”. Han skriver där:

Vi använder för enkelhetens skull begreppet "judisk ras". I verkligheten och ur genetisk synpunkt finns ingenting sådant som "den judiska rasen". Den finns emellertid ett samfund på vilket begreppet faktiskt kan användas och vars existens judar över hela världen medvetet sluter sig till ... det är denna människogrupp som vi ger namnet "den judiska rasen".

Han tvekade emellertid inte att underblåsa myten om en judisk konspiration. Judarna hade tillskansat sig viktiga positioner i samhället, vilka de avsåg att bruka för destruktiva syften. De utgjorde därmed ett hot mot den tyska nationen. Kanske trodde han själv att detta var en realitet. Det var en spridd uppfattning, och att spela på den var den hur som helst ett sätt att vinna politisk framgång.

En sådan föreställning, om nazisterna tog den på allvar, skulle kunna motivera att judar fråntogs sina positioner i samhället, för att göras ofarliga. Det var ju också vad man gjorde, med början i "kristallnatten". Denna föreställning skulle kunna motivera att man fråntog judar deras egendomar och tvingade dem i exil. Det kunde motivera samarbete med den sionistiska rörelsen, i syfte att bli av med landets judar. Det var också något som förekom.

Allt detta visade sig vara gångbart politiskt. Vid universiteten var det inte svårt att finna personer, som gärna övertog de avskedade judarnas tjänster. Inom de kapitalägande grupperna var det inte svårt att finna tjänstvilliga, som övertog de judiska rörelserna. Och med genetiker, som med ämnets nestor, Alfred Ploetz, var det inte svårt att knyta en allians. Också kritiskt tänkande genetiker fann det lätt att hålla sig till en ovetenskaplig antisemitism (vilken också främjade deras karriärer) om de i utbyte från staten fick vad de uppfattade som en sund eugenisk politik.

Kanske kunde en sådan hållning, där judarna utmålades som ett hot mot den nationella säkerheten, också motivera att man placerade dem i koncentrationsläger? Det var ju gängse behandling av människor, som ansågs "samhällsfarliga". I Sverige placerades kommunister och vänster-radikala i läger som Storsien.

Men kunde dessa föreställningar göra tanken om ett systematiskt massmord på judar begriplig? Jag tror inte det. Det är vanligt att citera Hitler ur *Mein Kampf* då han skriver:

Om man någon gång vid krigets början och under dess lopp tagit femtontusen av de hebreiska folkförförarna under en likadan giftgasbehandling, som hundratusentals präktiga tyska arbetare ur alla grupper och yrken måste utstå i fält, hade krigets miljoner fallna icke dött förgäves. Tvärtom hade det kanske kunnat rädda till livet en miljon tyskar av stort värde för framtiden, om dessa femton-tusen undanröjts i rätt tid.

Men nog är det en grov övertolkning att se detta som ett programmatiskt ställningstagande för ett systematiskt dödande av alla judar. Något sådant ställningstagande görs inte i *Mein Kampf*. Och något sådant tycks inte heller nödvändigt, av immanenta ideologiska skäl. Det är nog att förhindra rasblandning och att frånta judarna deras ställning i samhället.

Hur ska man i så fall förstå det systematiska försöket att döda alla judar, vilket ju drevs också på ett sätt som brukar anses ha hämmat den tyska krigsförmågan?

5. IDEALISM ELLER TILLFÄLLIGHETER?

Jag har undvikit en komponent i den nazistiska ideologin, som Ofstad lägger stor vikt vid: idealismen. Den är inte unik för nazismen, men klart är att den tog unikt starka uttryck i den nazistiska maktutövningen. Idealismen ska förstås som en beredskap att offra enskilda individer (sig själv och andra) för en högre sak. Denna hållning idoliseras av Hitler. Vi är nog alla beredda att hemfalla åt idealism. Vi är beredda att hylla ”hjältar” som offrar sig för det allmänna bästa. Problemet med idealismen är att det går att ta miste. Om offren sker för en ond sak, så är de ju helt förgäves! Jämför den norska motståndsrörelsen med Anders Behring Breivik!

Kan idealismen på något vis förklara det nazistiska folkmordet? Kan den institutionaliserade idealismen, i form av stränga krav också på likgiltighet inför offren, i kombination med en förvriden uppfattning om hur världen bör utvecklas, förklara det nazistiska folkmordet?

Jag tror att just institutionaliseringen av likgiltigheten för offren ger en viktig del av förklaringen. Här fanns varken utrymme för sentimentalitet eller hatiskhet. Men den institutionaliserade likgiltigheten för offren räcker inte ensam för att förklara det systematiska folkmordet. Om vi tänker oss att judeutrotningen verkligen var kontraproduktiv från nazistisk utgångspunkt, så behövs någon ytterligare förklaring. Varför fick den ske?

Det ligger nära till hands att här peka på (skrämmande) enkla institutionella förhållanden. De gjorde att man ”osökt” kunde gå från internering till utrotning av en hel folkgrupp.

Det politiska systemet byggde på att en enda man skulle fatta alla beslut. Det gällde den högsta nivån, men det gällde också alla lägre nivåer i hierarkin. Hitler är utförlig på den punkten i *Mein Kampf*. På varje nivå i hierarkin gällde också principen om absolut lydnad inför den högre instansen.

Det brukar antas att Hitler aldrig gav någon uttrycklig order om judeutrotningen. Han låter sina underlydande förstå att ”problemet” måste få en ”slutgiltig lösning”. Vilket var problemet? Tja, en viktig del av det utgjordes väl av själva förhållandet att man hade en stor grupp människor internerade. Vad skulle man göra med dem?

Himmler försöker efter bästa förmåga gissa sig till Hitlers avsikter (i skräck för att missförstå dem), konkretisera dem i olika beslut. Höss tar över i Auschwitz, ”uppfinner” bruket av cyankalium. Den nödvändiga utrustningen finns på plats. Gaskamrar kamoufleras som duschrum. Krematorierna, som ursprungligen introducerats för att bränna de infekterade liken av lägerfångar, vilka duktat under för epidemier, finns på plats (en i sig lärorik historia som jag inte här kan gå in närmare på). Hanteringen går som på räls. Alla gör vad som förväntas av dem. Problemet får sin lösning. Ingen är beredd att ta ansvar för något beslut. Den situationistiska psykologin, exemplifierad av Milgrams försök, förklarar resten. Idel banal ondska, som Hannah Arendt uttryckt saken.

6. SLUTSATS

Om det inte fanns någon unik nazistisk ideologi, om massmordet på judar saknar förnuftigt stöd i det hopkok på idéer, som brukar omnämnas som nazismens ideologi, om det kan förstås som resultatet av en samhällsorganisation, som lät det hända, vilken slutsats ska vi i så fall dra för framtiden? Vi bör undvika det slags hierarkiska samhällsorganisationer, som underlättar känslan av ansvarsfrihet, och vi bör låta bli att sätta människor vi ogillar i koncentrationsläger. Det kan låta platt, men det är vad som omedelbart slår mig.